

'I HE VAHA'A 'O E : POLISI - Talatalaaki

PEA MO : TEVITA TU'I UATA - Faka'iloa

'I HE FAKAMAAU POLISI MA'OLUNGA PAHULU-KULI

Fakafongoa lao: Mr. J. Fifita ma'ae Talatalaaki

Mr. S. Tu'utafaiva ma'ae Faka'iloa

NGaahi 'aho na'e fakahoko ai 'a e hopo: 5, 6 Fepueli mo e 14 Ma'asi, 2020

'Aho fakahoko ai 'a e tu'utu'uni: 6 'Epeleli 2020

KO E TU'UTU'UNI (JUDGMENT)

A PUIPUITU'A

1. Ko e faka'iloa na'e faka'ilo ia ki he ongo hia 'e ua (2) 'i he Fakamaau'anga Fasi I 'o anga pehe ni

Cr. 186/19: "... 'i he 'aho 13 'o e mahina ko Sune 2018 'i Ma'ufanga na'a ke - Fakafisi ke talangofua ki he tu'utu'uni 'a e Pule Taulanga ne fakahoko 'i he 'aho 6 Sune 2018, maumau ai 'a e kupu 24(2) Lao ki he Ma'u Mafai ki he Ngaahi Taulanga, 'Aia he'ikai ha kalofanga fakalao, ne toho 'a e MV Pulupaki mei hono tau'anga 'i he tafa'aki faka-Hahake 'o e Uafu Fua pea toho ia ki hono 'uluaku tau'anga 'i he tafa'aki faka-Hihifo 'o e Uafu Fua hili ia hono tu'utu'uni ke 'oua 'e tau he feitu'u ko ia."

Cr. 187/19: "... 'i he 'aho 13 'o e mahina ko Sune 2018 'i Ma'ufanga na'a ke - Fakafisi ki he tu'utu'uni 'a e Pule'anga ne fakahoko 'i he 'aho 6 Sune 2018 moe 'aho 15 Sune 2018, maumau ai kupu 24(20) Lao ki he Ma'u Mafai ki he Ngaahi Taulanga 'aia he'ikai ha kalofanga fakalao, ne toho 'a e MV Pulupaki mei hono tau'anga 'i he tafa'aki faka-Hahake 'o e Uafu Fua pea pehe foki ki hono kei tau 'a e vaka 'i he tau'anga ni, hili hono tu'utu'uni ke mavahe 'a e vaka mei he tau'anga ko ia ki he poe offi ki Pangaimotu."

2. Na'e ui 'a e hopo ni ke fakahoko he 'aho 5 Fepueli 2020 'i he Fakamaau'anga Hia 'i Fasi I pea na'e 'osi fakapapau'i mai 'e he talatalaaki pea mo e faka'iloa kuo maau 'a e hopo ni ke fakahoko he 'aho ni.

3. 'I he hili 'a e malanga fakaava 'a e talatalaaki na'e kole 'e he talatalaaki ha ngofua ke fakatonutonu 'a e fofonga 'o e ongo tohi faka'ilo 'o e faka'iloa 'o hange ko 'ene ha 'i lalo ni –

Cr. 186/19: "... 'i he 'aho 13 'o e mahina ko Sune 2018 'i Ma'ufanga na'a ke - Fakafisi ke talangoufa ki he tu'utu'uni 'a e Pule Taulanga ne fakahoko 'i he 'aho 6 Sune 2018, maumau ai 'a e kupu 24(2) Lao ki he Ma'u Mafai ki he Ngaahi Taulanga, 'Aia he'ikai ha kalofanga fakalao na'a ke fekau'i ke ne toho 'a e MV Pulupaki mei hono tau'anga 'i he tafa'aki faka-Hahake 'o e Uafu Fuaa pea toho ia ki hono 'uluaki tau'anga 'i he tafa'aki faka-Hihifo 'o e Uafu Fuaa hili ia hono tu'utu'uni ke 'oua 'e tau he feitu'u ko ia."

Cr. 187/19: "... 'i he 'aho 13 'o e mahina ko Sune 2018 'i Ma'ufanga na'a ke – Fakafisi ke talangofua ki he tu'utu'uni 'a e Pule Taulanga ne fakahoko 'i he 'aho 6 Sune 2018 moe 'aho 15 Sune 2018, maumau ai kupu 24(2) Lao ki he Ma'u Mafai ki he Ngaahi Taulanga 'aia he'ikai ha kalofanga fakalao, na'e 'ikai te ke faipau ki he tu'utu'uni 'a e Pule Taulanga 'i he 'aho 6 mo e 15 sune 2018 ~~ne toho 'a e MV Pulupaki mei hono tau'anga 'i he tafa'aki faka-Hahake 'o e Uafu Fuaa pea pehe foki ki hono kei tau 'a e vaka 'i he tau'anga ni,~~ hili hono tu'utu'uni ke mavahe 'a e vaka mei he tau'anga ko ia ki he poe ofi ki Pangaimotu."

4. 'I he hili 'a e kole 'a e Talatalaaki ke fakatonutonu 'a e ongo tohi faka'ilo 'a e faka'iloa, na'e kole 'a e faka'iloa ke ne fakahoko ha'ane fakamalanga 'o fakafepaki'i 'a e kole fakatonutonu 'a e talatalaaki.

5. Na'e fakamahino 'e he fakamaau'anga ki he faka'iloa 'e malava ke 'oatu 'e he fakamaau'anga ha taimi ke toe fakakaukau ai 'a e faka'iloa ki he ngaahi liliu ko 'eni 'oku fakahoko, ka na'e loto pe 'a e faka'iloa ke hoko atu 'a e hopo ni.

6. 'Oku fakamahino heni ko e ongo hopo ni na'e fakahoko fakataha pe ia he 'aho 5, 6 mo e 10 Fepueli, 2020 pea mo e hopo fika *Cr. 188 & 189/2019 Police v 'Etuate Uata*.

7. Na'e hili 'a e ui fakamo'oni 'a e talatalaaki 'i he ngaahi hopo ni (Cr. 186-189/2019) pea na'e toki fakahu mai ai 'e he fakafofonga lao 'a e faka'iloa 'Etuate Uata 'a 'ene fokotu'u ma'a 'Etuate Uata 'i he ongo hopo hia fika Cr.188 mo e 189/2019, 'oku 'ikai ke 'iai ha hopo ke fakahoko.

8. Kuo 'osi fakahoko 'a e tu'utu'uni ai 'a e fakamaau'anga ni he 'aho 4 Ma'asi 2020, 'oku 'ikai ke 'iai ha hopo ke fai he *Cr. 188 & 189/2019 Police v 'Etuate Uata*.

9. Na'e hoko atu leva 'a e hopo ko eni 'i he ongo tohi fekau 'a e faka'iloa ni 'i he faka'ilo fika Cr. 186 mo e 187/2019 he 'aho 14 'o Ma'asi 2020 'aia na'e ui ai 'e he faka'iloa 'a 'ene kau fakamo'oni 'e tokotolu (3).

E NGAahi 'ELEMENTI 'O E HIA 'OKU TUKUAKI'I KI AI 'A E FAKA'ILOA

10. Ko e ngaahi 'elemeniti mahu'inga 'ò e hia ni 'o fakatatau ki he kupu 24(2) 'o e *Lao ki he Ma'u Mafai ki he NGAahi Taulanga* pea pehe ki he malanga fakaava 'a e talatalaaki, 'oku pehe -
- i. Ko e Faka'iloa;
 - ii. Na'a ne fakafisi ke talangofua ki he tu'utu'uni;
 - iii. Ko e tu'utu'uni ko ia ko e tu'utu'uni ia 'a e Pule Taulanga;
 - iv. Pea na'e 'ikai ke 'iai ha kalofanga fakalao.
11. 'Oku mahu'inga foki ke fakamahino heni 'i ha faka'ilo 'i he hia ni ko e tokotaha ko ia na'e fai ki ai 'a e tu'utu'uni 'a e Pule Taulanga ko e tokotaha totonu ia 'oku 'iai hano mafai ki ha vaka pea 'e malava ke ne fakahoko 'a e tu'utu'uni 'a e Pule Taulanga.

F NGAahi FAKAMATALA FAKAMO'ONI

12. Ko e kau fakamo'oni (witnesses) mo e ngaahi fakamo'oni fakahaha fika 1 – 6 kuo fakahu mai 'a e he Talatalaaki fekau'aki mo e hopo ni 'oku mahino ai 'a e ngaahi mo'oni'i me'a ni –
- a. Na'e fakamatala 'a Koli Sitanilei mo Lemoto Fifita ko e faka'iloa 'oku 'a'ana 'a e MV Pulupaki pea ko e 'uhinga ia na'e fakahoko ai 'a e tohi 'o e 'aho 6 Sune 2018 mo e tohi 'o e 'aho 15 Sune 2018 ki he faka'iloa fekau'aki mo e MV Pulupaki✘
 - b. Na'e fakahoko 'e he Pule Taulanga Le'ole'o 'a e tohi ki he faka'iloa 'i he 'aho 6 Sune 2018 pea ko e tatau mo'oni pe 'o e tohi ko ia 'aia 'oku Fakamo'oni Fakahaha 1;
 - c. Ko e tohi ko ia ki he faka'iloa 'o e 'aho 6 Sune 2018 na'e 'osi tuku ki he kau ngaue tiliva 'a e Poate Taulanga 'o fakatatau ki he Fakamo'oni Fakahaha 4 'aia na'e tufa 'a e tohi ni he 'aho 6 Sune;
 - d. 'Oku ha he fakamatala tohi 'a 'Osaiasi Vaea (Fakamo'oni Fakahaha 5) – “*'oku ou manatu ki he 'aho 6.6.18 na'a ku 'alu ai 'o tufa 'a e tohi 'a e Port Master ... pea mo e fo'i tohi 'e taha na'a ku tufa ki he sekelitali 'a Tu'i Uata kene toki 'oange kia Tu'i'*”;✘
 - e. 'I he Fakamo'oni Fakahaha 4 'oku ha ai 'a e lekooti “*6/6 Tevita Tui Uata (fakamo'oni hingo) 7/06*”;
 - f. Ko hono 'ave 'o e MV Pulupakai mo e Tanker Punalei mei he tafa'aki faka-Hahake 'o e uafu ki he tafa'aki faka-Hihifo na'e talaange 'e 'Etuate Uata kia Lemoto Fifita “*ko e fekau 'e he faka'iloa*”.
 - g. Na'e toe fakahu mai 'e he talatalaaki 'a e Fakamo'oni Fakahaha 2 ko e tohi ia 'o e 'aho 15 Sune 2018 na'e fakatu'asila ki he faka'iloa.

- h. 'I he Fakamo'oni Fakahaha Fika 4 'oku ha ai 'a e *√ Tevita Tui Uata / MV. Pulupaki* pea fakamo'oni hingoa 'a e tokotaha pea faka'aho 22/6/18 he kolomu 'e taha pea toe 'iai mo e fakamo'oni hingoa 'e taha hoko ki ai, he kolomu 'e taha mo e ngaahi fika ko e 15/6.
- i. Fakatatau ki he Fakamo'oni Fakaha 5 'oku pehe ai 'e Vaea "*'I he 'aho 15.06.2018 na'a ku toe 'alu pe 'o tufa 'a e ongo tohi 'a e Port Master kia 'Etuete Uata pea tohi 'e taha ki he sekelitali pe 'a Tu'i Uata ke ne toki 'oange pe kia Tu'i.*"
- j. Na'e fakamo'oni 'a Lemoto Fifita ko e 'aho 13 Sune 2019 na'e fekau ange ai 'a 'Etuete Uata ke na toho 'aki 'a e Tanker Punalei 'a e MV Pulupaki mei he tafa'aki faka-Hahake 'o e uafu ki he tafa'aki faka-Hihifo, he ko e fekau mai mei he faka'iloa.
- k. Na'e fakamo'oni 'a Lemoto Fifita, Sitanilei pea mo e tokotaha le'o ko Vaiomo'unga na'e mavahe 'a e vaka Tanker Punalei pea mo e MV Pulupaki mei he tau'anga faka-Hahake 'i he Uafu ki he tafa'aki faka-Hihifo 'i he efiafi 13 Sune 2018. 'Oku toe ha pe foki 'eni 'i he fika 33 mo e 34 'i he Fakamo'oni Fakahaha 6 'a e talatalaaki.
- l. Ko e kakano 'o e ongo tohi 'o e 'aho 6 mo e 'aho 15 'o Sune 2018 ki he faka'iloa, ke fakamavahe'i 'a e MV Pulupaki mo e MV 'Ikale (he tohi 'o e 'aho 6 Sune 2018) pea MV Pulupaki (tohi 'o e 'aho 15 Sune 2018).
- m. 'I he tohi 'o e 'aho 6 Sune 2018, palakalafi 2 fakamuimui 'oku ha ai "*...kuo tu'utu'uni 'e he Pule Taulanga (mo e Poate Taulanga) ke fakamavahe 'e he taha 'oku 'o'ona 'a e ongo vaka mv Pulupaki mo e MV 'Ikale 'o no'o ki he poe tau'anga ofi ki he motu ko Pangaimotu [my emphasis] ...*"
- n. 'I he tohi 'o e 'aho 15 Sune 2018, palakalafi fakamuimui he peesi 1 pea hoko ai ki 'olunga he peesi hono 2 'oku pehe "*... Ka 'ikai fakahoko 'eni pea 'e ngaue leva 'a e Ma'u Mafai ke fakahoko 'a e ngaue ko ia pea ke tohi mo'ua kotoa ia ki he taha 'oku 'o'ona e vaka [my emphasis].*"
13. Ko e kau fakamo'oni 'e tokotolu na'e ui mai 'e he faka'iloa ko e kau ngaue kotoa ia ma'ae pule'anga.
14. Na'e fakamo'oni foki 'a Sioeli Fifita, 'aia na'e fekau'i (summon) 'e he faka'iloa ke fakamatala fakamo'oni. Ko Sioeli Fifita ko e tokotaha savea vaka ma'ae Potungaue Malini, ko e ta'u 'eni 'e 6 'ene ngaue he lakanga ni, ko 'ene 'ilo ko e vaka Pulupaki ko e vaka ia 'a e Uata Shipping ka 'oku 'ikai ke ne 'ilo lelei pe ko hai 'oku ne fakalele 'a e kautaha ni.
15. Na'e fakatefito 'a e ngaahi fakafehu'i 'a e faka'iloa ki he kau fakamo'oni 'e tokotolu ko eni fekau'aki ia mo e kaveinga pe na'e lelei 'a e MV Pulupaki ke fakahoko 'a 'ene ngaue na'e lesisita ia ke ne fakahoko (seaworthy of the MV Pulupaki for the service it registered to do).

H FAI AMA'OPO'OPO 'A E FAKAMAAU'ANGA MO HONO FAKAFEHOANAKI 'A E NGAHI FAKAMO'ONI KI HE LAO FELAVE'I (Application)

16. Na'e tali 'e he fakamaau'anga ke fakahoko 'a e fakatonutonu ki he ongo tohi faka'ilo kuo faka'ilo ki ai 'a e faka'iloa ni 'i ha kole 'a e talatalaaki, 'i he taimi na'e kole ai 'e he talatalaaki koe'uhi ko e fakatonutonu na'e fakahoko ko e fakahoko pe ki he fakamatala 'o e hia pea na'e 'ikai ke fu'u matu'aki kaunga kovi ia (prejudicial) pe 'ikai ke ma'u 'a e fakamaau totonu (injustice), ma'ae faka'iloa.
17. Fakatatau ki he ngaahi fakahinohino 'o e ngaahi hopo kimu'a 'o hange ko e *Pulu v R (CA)* [2000] Tonga LR 293, peesi 297, *R v Martin* [1962] 1 QB 221, 'e malava ke fakahoko ha fakatonutonu ki ha tohi faka'ilo hia kapau ko e fakatonutonu ko ia 'e 'ikai ke ma'u ai 'a e fakamaau totonu (injustice) pe 'e kaunga kovi (prejudicial) ia ki he faka'iloa.

Felave'i mo e ongo faka'iloa loua Cr.186/2019 pea mo e Cr.187/2019

18. 'Oku 'ikai ke fakamahino 'i he kupu 24 'o e *Lao ki he Ma'u Mafai ki he Ngaahi Taulanga* pe ko hai 'a e sino ke fakahoko ki ai ha tu'utu'uni 'a e Pule Taulanga 'i he kupu'i lao ni ka 'oku pehe pe 'a e kupu'i lao ni "*Ko ha taha 'oku ta'e 'iai ha kalofanga fakalao, pe fakafisi pe ta'etokanga ke 'alangofua pe fai ki ha tu'utu'uni kuo fai ...*"
19. 'Oku fu'u matu'aki mahu'inga foki 'o hange ko ia 'oku lave ki ai 'i he palakalafi 12 'i 'olunga ke mahino ko e tokotaha ko ia 'oku fai ki ai 'a e tu'utu'uni 'a e Pule Taulanga kuopau ke 'iai hono mafai ke ne lava 'o fakahoko 'a e tu'utu'uni ki he vaka 'oku 'uhinga ai 'a e tu'utu'uni.

Fakatātā – 'I he *Lao ki he Folau Vaka* 'oku ne fakamahino ai ko e ngaahi vaka kotoa pe kuopau ke lesisita pea ko e tokotaha pe sino 'oku lesisita ai ha vaka ko e tokotaha pe sino ia 'oku 'o'ona 'a e vaka ko ia (owner) pea 'oku fakamahino mai 'e he *Lao ki he Folau Vaka* 'a e ngaahi ngafa ke fakahoko 'e he tokotaha 'oku 'o'ona 'a e vaka 'o hange ko 'ene ha he kupu 8(3) 'o e Lao ko ia, pea pehe ki he fatongia 'o e 'eikivaka 'o hange ko 'ene ha he kupu 8(4) 'o e Lao ko ia.

20. 'I he palakalafi 6 'o e malanga fakaava 'a e talatalaaki 'oku ne fakaha mahino ai ko e faka'iloa 'oku 'a'ana (owner) 'o e MV Pulupaki.

21. 'Oku te'eki ai ke fakahu mai 'e he talatalaaki ki he fakamaau'anga ni ha tohi ngaue ke fakamo'oni'i'aki 'a 'ene fokotu'u he palakalafi 6 'o 'ene malanga fakaava ke fakamahino ko e faka'iloa 'a e tokotaha 'oku 'o'ona 'a e vaka MV Pulupaki pea koe'uhi ko e faka'iloa 'oku 'o'ona 'a e MV Pulupaki pea koe tokotaha totonu ia ke fakahoko ki ai 'a e tu'utu'uni 'a e Pule Taulanga 'e 'aho 6 mo e 15 'o Sune 2018.

22. 'I he fakamatala fakamo'oni 'a Sioeli Fifita, ko e 'ofisa savea 'o e Potungaue Malini, 'o e ngaahi vaka hange ko e MV Pulupaki, ke fakamahino pe 'oku lelei ke fakahoko fatongia. Na'e pehe 'e Sioeli Fifita ko e ta'u nai 'eni 'e 6 'a 'ene ngaue ko e 'ofisa savea pea 'oku ne fa'a savea'i 'a e vaka MV Pulupaki pea ko 'ene 'ilo ko e kautaha Uata Shipping ia 'oku 'a'ana 'a e MV Pulupaki, ka 'oku 'ikai ke ne ma'u pe ko e ha 'a e hingoa totonu 'oku lesisita'aki 'a e kautaha Uata Shipping.

23. Ko e fakamo'oni ko ia ko Sioli Fifita 'oku ha ki he fakamaau'anga ni ko e tokotaha fakamo'oni falala'anga he na'a ne tali lelei pe 'a e ngaahi fehu'i mei he faka'iloa pea mo e talatalaaki 'o fakatatau ki he 'ene taukei mo 'ene 'ilo'ilo ngaue.
24. Na'e fakamatala 'a Koli Sitanilei pea mo Lemoto Fitita ko e faka'iloa 'oku 'o'ona 'a MV Pulupaki.
25. Ko e ngaahi fakamatala 'a Sitanilei, Lemoto Fifita mo Sioli Fifita fekau'aki pe ko hai 'oku 'a'ana 'a e MV Pulupaki 'oku mahino ai 'oku 'ikai ke fakapapai'i pe ko hai 'oku 'o'ona 'a e vaka ni.
26. 'Oku toe mahino foki mei he kongā 'o e ongo tohi 'o e 'aho 6 mo e 15 'o Sune 2018, 'o hange ko 'ene hā 'i he palakalafi 12.m mo e 12.n 'i 'olunga 'oku fakataumu'a 'a e tohi ni ki he tokotaha 'oku 'o'ona 'a e vaka MV Pulupaki.
27. 'I he kupu 62 'o e *Lao ki he Fakamo'oni* 'oku ne fakamahino ai "*ko e me'a 'oku tu'u 'i ha tohi ngaue kuopau ke fakamo'oni 'i ha fakamatala fakamo'oni 'oku lelei taha*" [English translation – "The contents of documents must be proved by primary evidence ..."] [Underline are my emphasis].
28. Ko e kupu 63 'o e *Lao ki he Fakamo'oni* 'oku ne faka'uhinga ai 'a e 'fakamatala fakamo'oni 'oku lelei taha' 'oku 'uhinga ia "*ko e tohi ngaue 'oku 'omi 'o fakaha 'i he Fakamaau'anga*" [English translation – "*Primary evidence means the document itself produced to the Court ...*"].
29. Ko e ngafa ia 'o e talatalaaki ke ne 'omai ki he fakamaau'anga 'a e fakamo'oni lelei taha ke fakahoko mei ai 'a e tu'utu'uni 'a e fakamaau'anga pea ko e fakamo'oni lelei taha pe ko hai 'oku 'a'ana 'a e MV Pulupaki he 'aho 13 Sune 2018, ko e tohi lesisita 'o'ona 'o e vaka ni (Ownership Registration/Licence)✕
30. 'Oku 'ikai ke malava 'e he fakamaau'anga ni ke ne fakamahamahalō pe ko hai 'oku 'o'ona 'a e ✕ vaka MV Pulupaki, pea 'oku fakahoko 'a e tu'utu'uni 'a e fakamaau'anga ni 'o fakatatau ki he ngaahi fakamo'oni 'oku tali mo tui 'a e fakamaau'anga ki ai, 'a ia kuo fakahoko mo fakahu mai ki he fakamaau'anga ni, ka 'oku 'ikai ko ha fanongo talanoa.
31. 'I hono fakama'opo'opo 'o e ngaahi fakamatala fakamo'oni pe ko hai 'oku 'o'ona 'a e vaka MV Pulupaki, 'oku te'eki ke lava 'o fakapapai'i mai ki he fakamaau'anga pe ko hai ia 'oku 'o'ona 'a e vaka ni pe ko e ha 'a e kaunga 'a e faka'iloa ki he vaka MV Pulupaki ke makatu'unga ai 'a hono fakahoko ki ai 'a e ongo tu'utu'uni ni.
32. Ko e kau fakamo'oni 'e tokotolu na'e ui 'e he faka'iloa ko e kau ngaue kotoa pe ia 'a e Potungaue Malini pe mo e Poate Taulanga. Ko e kau fakamo'oni ko eni 'oku nau falala'anga kotoa he ko 'enau ngaahi fakamatala mo e anga 'o 'enau ngaahi fakamatala na'e falala'anga ki he fakamaau'anga.

33. Neongo ko e ngaahi fakafehu'i 'a e faka'iloa ki he'ene kau fakamo'oni 'e tokotolu na'e fekau'aki ia pe pea mo e lelei 'a e MV Pulupaki ke folau 'i tahi (seaworthy of the MV Pulupaki), ka 'oku fakama'opo'opo 'e he fakamaau'anga 'oku 'ikai ke felave'i pe na'e lelei pe 'ikai lelei 'a e MV Pulupaki ke ne fakahoko 'ene ngaue (seaworthy) ki he faka'ilo ko eni 'a e faka'iloa he hopo fika Cr.186/2019.

Cr.186/2019

34. Ko e faka'ilo 'o e faka'iloa 'i he faka'ilo ni Cr.186/2019, kuopau ke fakamo'oni'i mai 'e he talatalaaki ke 'oua 'e toe veiveiua 'a e fakamaau'anga na'e ma'u 'e he faka'iloa 'a e tohi 'o e 'aho 6 Sune 2018 koe'uhi ke makatu'unga mei ai ha fakafisi 'a e faka'iloa ki he tu'utu'uni ko ia.

35. Ko e tohi 'o e 'aho 6 Sune 2018 ki he faka'iloa 'oku 'ikai ke 'iai ha lave 'a Vaea 'i he'ene fakamatala tohi na'a ne tufa 'a e tohi ko eni ki he sekelitali 'a e faka'iloa he 'aho 7/6 pea 'oku mahino mei he Fakamo'oni Fakahaha 4 na'e 'ikai ke 'iai ha tohi na'e tufa he 'aho 6/6/2018 'o . ange ko e fakamatala tohi 'a Vaea.

36. Ka ko e me'a 'oku mahino mei he fakamatala tohi 'a Vaea, Fakamo'oni Fakahaha 4, fakataha mo e tatau mei he tohi tiliva, Fakamo'oni Fakahaha 5, na'e tufa 'a e tohi 'o e 'aho 6 Sune 2018 'i he 'aho 7 Sune 2018, ki he tokotaha 'oku fakamo'oni hingoa he tohi tiliva, 'aia 'oku pehe 'e Vaea ko e sekelitali ia 'a e faka'iloa he taimi ko ia, pea hange ko e malanga tuku 'a e faka'iloa, na'e Minisita 'a e Kapineti 'i he taimi ko ia, Sune 2018.

37. Na'e 'ikai ke 'iai ha fakamatala fakamo'oni 'a e faka'iloa pe na'a ne ma'u pe 'ikai 'a e tohi 'o e 'aho 6 'o Sune, 2018 ka 'i he palakalafi 3.7 mo e 3.8 'o 'ene malanga tuku, na'a ne lave ai 'oku te'eki ai ke fakamo'oni'i 'e he talatalaaki na'e a'u pea ma'u 'e he faka'iloa 'a e tohi ni.

38. 'Oku fokotu'u mai 'e he talatalaaki 'i he palakalafi 9(2) 'o 'ene malanga tuku na'e te'eki ke ui 'e he faka'iloa ha fakamo'oni 'e taha felave'i mo hono faka'ilo.

39. Ko e kongalaahi 'o e ngaahi fakamatala na'e fakahoko 'e he kau fakamo'oni 'a e faka'iloa, 'oku 'ikai ke felave'i ia mo e ngaahi 'elemeniti 'o e hia 'oku faka'ilo ki ai 'a e faka'iloa pea 'oku mo'oni heni 'a e talatalaaki.

40. Ka 'oku 'ikai ko ha fatongia ia 'o e faka'iloa ke ne ui fakamo'oni ke fakamo'oni'i 'oku hala 'a hono tukuaki'i. Ko e ngafa 'oku 'i he talatalaaki 'ata'ata pe mei he kamata ki he 'osi 'a e hopo ke ne fakamo'oni'i 'a e ngaahi 'elemeniti 'o 'ene faka'iloa ke 'oua na'a toe 'iai ha tatala'a fakapotopoto 'a e fakamaau'anga.

41. 'Oku te'eki ai ke lava 'e he talatalaaki ke ne fakamo'oni'i mai ke 'oua 'e toe veiveiua fakapotopoto 'a e fakamaau'anga ko e tohi 'o e 'aho 6 Sune 2018 na'e ma'u 'e he faka'iloa. Ko e me'a pe 'oku mahino mei he fakamo'oni 'a e talatalaaki na'e ma'u 'e he sekelitali 'a e faka'iloa 'a e tohi 'o e 'aho 6 Sune 2018 pea ngata ai.

42. 'I he'ene pehe 'oku te'eki ke malava 'e he talatalaaki ke ne fakamo'oni'i ke 'oua 'e toe veiveiua fakapotopoto 'a e fakamaau'anga, ko e tukuaki'i ko ia na'e "fekau'i" 'e he faka'iloa 'a hono 'ave 'o e MV Pulupaki ki he tafa'aki faka-Hihifo 'o e uafu na'e fakahoko ia hili 'a hono ma'u 'e he 'aka'iloa 'a e tohi 'o e 'aho 6 Sune 2018.

Cr. 187/2019

43. 'I he fakatonutonu ko eni na'e mahino ai na'e toe fakapapau'i pe 'e he talatalaaki ko e ongo tu'utu'uni loua 'o e 'aho 6 mo e 'aho 15 'o Sune, 2018 'aia 'oku tukuaki'i na'e fakafisi 'a e faka'iloa ke talangofua ki ai.
44. 'Oku ha tu'oua (2) 'a e kupu'i lea ko e " 'aho 6 Sune 2018 mo e 'aho 15 Sune 2018" 'i he fofonga 'o e tohi fekau ni pea ko e fakamo'oni totonu ia 'oku 'uhinga 'a e kongokonga (particulars) 'o e tohi faka'ilo ni ki he ongo 'aho loua 'e ua ko eni, 6 mo e 15 'o Sune 2018.
45. Na'e 'osi 'a e ui fakamo'oni 'a e talatalaaki na'e te'eki ai ke ne toe fakatonutonu 'a e fofonga 'o 'ene tohi faka'ilo ko eni 'o a'umai ki he taimi ni, 'aia ko e lava mo 'eni 'a e ui fakamo'oni 'a e faka'iloa pea mo malanga tuku 'a e ongo fa'ahi.
46. Kapau 'e toe fakahoko ha fakatonutonu ki he ongo tohi faka'ilo kuo faka'ilo ki ai 'a e faka'iloa ni 'i ha kole 'a e talatalaaki, 'i he taimi ni pe ha taimi 'amui ange, pea 'e fu'u matu'aki kaunga kovi ia (prejudicial) pea 'ikai ke ma'u 'a e fakamaau totonu (injustice).
47. Fakataata ki he ngaahi fakahinohino 'o e ngaahi hopo kimu'a 'o hange ko e *Pulu v R (CA) [2000]* Tonga LR 293, peesi 297, *R v Martin [1962]* 1 QB 221, 'e malava ke fakahoko ha fakatonutonu ki ha tohi faka'ilo hia kapau ko e fakatonutonu ko ia 'e 'ikai ke ma'u ai 'a e fakamaau totonu (injustice) pe 'e kaunga kovi (prejudicial) ia ki he faka'iloa.
48. Ko e hia 'oku tukuaki'i ki ai 'a e faka'iloa 'oku fakamahino 'e he tohi fekau na'e fakahoko ia 'i he 'aho 13 Sune 2018, 'o 'ikai ko ha toe 'aho kehe, pea na'e lea pe ki ai 'a e kau fakamo'oni kotoa 'a e talatalaaki.
49. Ko e fo'ilea ko e "mo e" 'oku ne fakataha'i 'e ia 'a e ongo 'aho 6 mo e 15 'o Sune, ko e ongo 'aho fakatou'osi ia na'e fai ai 'a e tu'utu'uni 'oku tukuaki'i na'e 'ikai ke talangofua ki ai 'a e faka'iloa. Pea ko e ngafa ia 'o e talatalaaki ke ne fakamo'oni'i 'o 'ikai ke toe 'iai ha veiveiua 'a e fakamaau'anga ni ko e hia na'e fakahoko 'e he faka'iloa, na'a ne fakafisi ke talangata'a ki he ongo tu'utu'uni he ongo 'aho loua ko eni, 6 mo e 15 'o Sune, 2018.
50. 'Oku mahino 'aupito pe 'i he kupu 24 'o e *Lao ki he Ma'u Mafai ki he Ngaahi Taulanga* kuopau ke 'uluaki fakahoko 'a e tu'utu'uni pea toki fakahoko 'a e hia 'i he kupu ni. Ko e hia 'oku tukuaki'i na'e fakahoko 'i he 'aho 13 Sune 2018, ko e 'aho ia 'e 2 kimu'a pea toki fakahoko 'a e tu'utu'uni 'o e 'aho 15 Sune 2018.

51. 'I he'ene pehe 'e 'ikai malava ke 'uluaki fakahoko 'a e hia 'oku tukuaki'i ki ai 'a e faka'iloa pea toki fakahoko 'a e tu'utu'uni 'a e Pule Taulanga he 'oku fakahinohino mahino 'a e kupu 13 'o e *Lao 'o e Konisitutone 'a Tonga*, 'oku 'ikai ngofua ke fakamaau'i ha taha 'i ha toe me'a tukukehe ange ka ko ia pe 'oku ha he fofonga 'o e tohi fekau kuo faka'ilo'aki ia.

I AOFANGATUKU

Cr.186/19

52. Koe'uhi ko e ngaahi 'uhinga 'oku ha atu 'i he palakalafi 18- 42 'i 'olunga, 'oku tu'utu'uni heni 'a e fakamaau'anga 'oku te'eki ke malava 'e he talatalaaki ke ne fakamo'oni'i 'o 'ikai ke toe 'iai ha veiveiua fakapotopoto 'a e fakamaau'anga 'a e ngaahi 'elemeniti kotoa 'o 'ene faka'ilo 'i he iaka'iloa ni, Cr.186/2019.

Cr.187/19

53. Koe'uhi ko e ngaahi 'uhinga 'oku ha atu 'i he palakalafi 18– 33 'oku te'eki ke lava 'e he talatalaaki ke ne fakamo'oni'i 'o 'ikai ke toe 'iai ha veiveiua fakapotopoto 'a e fakamaau'anga ko e faka'iloa 'oku 'o'ona 'a e MV Pulupaki.

54. Koe'uhi ko e ngaahi 'uhinga 'oku ha atu 'i he palakalafi 43 – 51 'i 'olunga, 'oku tu'utu'uni heni 'a e fakamaau'anga 'oku 'iai 'a e tonounou lahi (substantial defective) 'o e faka'ilo fika Cr.187/2019.

K TU'UTU'UNI

Cr.186/2019

55. 'Oku tu'utu'uni heni 'a e fakamaau'anga 'oku tonuhia 'a e faka'iloa 'i he faka'ilo ni pea ke tukuange 'a e faka'iloa.

Cr.187/2019

56. 'Oku tu'utu'uni heni 'a e fakamaau'anga ke tukuange ai 'a e faka'iloa 'i he faka'ilo ni

'AHO: .i.i... 'Epeleli 2020

Loupuā Pahulu-Kuli
Fakamaau Polisi Ma'olunga